

**CONTRIBUCIÓN A
UNHA ANÁLISE DA *PAROLA*
*DE CACHEIRAS***

Carme Hermida Gulías

Instituto da Lingua Galega,

Universidade de Santiago de Compostela

1. O TEXTO

O texto que analizamos é un manuscrito procedente do fondo Barreiro Fernández-López Morán que foi transcrito e publicado por Ramón Mariño Paz (2008) nas páxinas 376-400 do libro *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846*, edición en que están baseados os comentarios que se fan nesta intervención.

A súa datación sitúase nos anos da Primeira Guerra Carlista (1833-1840)¹ entre o momento en que se expulsa os cregos regulares dos conventos pero escrito antes de que as monxas vivisen o mesmo proceso. A data fornecida por Mariño, que aceptamos sen reservas, é o ano 1836.

De acordo co título da obra, *Parola k'houbo entre Goriño Antelo, Farruco Allende é Antón Terelo a tarde de carta feira d'a outra semana n'a taberna de Cacheiras, relatada ó pé da letra por un urbano que à oeu agachado tras d'unha pipa; ó que viña de camiño*, os tres participantes no diálogo están situados nunha taberna de Cacheiras, lugar do que non se dá ningunha outra indicación.

No *Diccionario Geográfico* de Pacual Madoz (1846:109) aparecen recollidas unha Cacheira, en Narón, e dúas Cacheiras. A primeira, un lugar da provincia de Pontevedra no concello do Grove; e a segunda unha “felig. en la prov. de La Coruña (11 $\frac{3}{4}$ leg.), dioc. de Santiago (1 $\frac{3}{4}$), part. jud. de Padron (2 $\frac{1}{2}$) y ayunt. de Teo (1) : SIT. cerca del camino que desde Santiago se dirige á la Estrada, con buena ventilación y CLIMA sano: comprende los lugares de Atante, Barcia, Cobas, Constenla, Cruces, Guldrís, Iglesia, Lamas, Noenlles, Pedrouso, Penelas, Poboá, Procelas, Riquian, Sisto, Sebe, Feros, Torre, Tras do Ejo y Vilar, que reunen

¹ A ese momento histórico remite, sen dúbida, o seguinte fragmento: “ó Señor abade que nos daba as meiciñas, que bèn sabès qu’è moi entendido, teñeno preso esos démos, e cartos nos hai, p[o]r[u]e anque un home teña algo que vender non hay quen ó merque, si ó pode esconder dá tropa principalm[en]te dós cristinos que canto vén, canto apaña” (377:9-12).

unas 200 casas de pocas comodidades: hay escuela pública elemental incompleta á la cual concurren 70 niños y 26 niñas; el maestro carece de título y disfruta de la dotacion de 730 rs. y casa para la escuela (...); le baña el r. denominado de La Puentenueva que baja a unirse al Ulla, recogiendo varios arroyuelos ó derrames de diversas fuentes de buen agua. El TERRENO participa de monte y llano de mediana calidad. El CAMINO que se dirige á la Estrada, asi como los locales, se halla abandonado; y el CORREO se recibe por Santiago. PROD.: maiz, centeno, patatas, algún trigo, hortalizas, frutas, lino, pocas legumbres y vino; cria ganado vacuno, cabrío, lanar y algo de caballar; hay caza de perdices, liebres y conejos y se pescan algunas truchas. IND.: la agrícola, telares para lino y lana, molinos harineros y algunos artesanos que alternan en las labores de su oficio y operaciones del campo. POBL.: 217 vec., 1206 alm.”

No momento actual, se nos guiamos polo *Nomenclátor de Galicia* (Xunta de Galicia, 2003) só existe un lugar chamado Cacheiras, o situado na parroquia do mesmo nome, pertencente ó Concello de Teo, moi próximo a Santiago de Compostela. Esoutro Cacheiras do Grove que aparecía no Madoz está aquí recollido como Cacheirás.

A restrición de lugares con esta denominación que fai o *Nomenclátor* actual permítenos aventurar que o Cacheiras ó que se refire o texto é o do concello de Teo. E así o confirma a invocación que fai Farruco, un dos personaxes do faladoiro, a San Simón (“San Simon me valla Dios mio”, 309)², santo que é o patrón e advocación principal da Cacheiras de Teo. Unha outra referencia que axuda a considerar que este é o lugar en que está localizado a obra, é a mención a Santa Baia³, que non sendo un lugar, si é a patroa da parroquia de Oza, lindante coa de Cacheiras.

² As citas do texto están tomadas da edición de Ramón Mariño Paz (2008): “Parola de Cacheiras (Ca. 1836)”, en R. Mariño, *Papés d’emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Santiago: Consello da Cultura, pp. 376-400. Para evitar a profusión de números, precindírase da referencia á páxina e só se mencionarán as liñas.

³ “O que mais farolaba berraba é adoecia era ó noso viciño de Santa Baia, ó que fixo àquela casa tan pintada ¿no conoces?” (40-41).

2. O AUTOR

Segundo nos informou o seu descubridor, o profesor e historiador Xosé Ramón Barreiro, o manuscrito apareceu entre un conxunto de documentos que o citado estudoso lle comprou no ano 1973 a un anticuario de Lugo. O texto estaba cosido a uns folios que formaran parte dun proceso, pero nada había nesas follas que dese pistas sobre o nome do procesado.

Na edición do texto que serve de base para este estudo (Mariño 2008:376) afírmase que o autor da *Parola*, do que se descoñece o nome, “debeu ser un clérigo, por suposto de Santiago, porque coñece perfectamente non só as persoas senón tamén os alcumes, e evidentemente carlista”.

A ideoloxía do redactor do texto, manifestada a través dos postulados que defende, é claramente carlista pois dedica un importe número de liñas a demostrar que as mulleres non están en condicións de gobernar. Neste sentido segue a liña argumental do anónimo *Demostración del incontestable derecho que el Señor D. Carlos de Borbón tiene al Trono de España* publicado no ano 1833, aínda que vai máis alá ca este texto na medida en que a súa descualificación das mulleres para gobernaren non se basea só na súa ausencia do trono de España senón no conxunto do mundo. Ademais aponlle á muller impedimentos por cuestións de xénero que non aparecen no texto base carlista. A utilización da palabra *crístico* (12), nome popular na época para referirse ós seguidores da rexente María Cristina, incide no aliñamento do autor coas teses carlistas.

Gran parte do texto da parola está centrado na defensa dos relixiosos —na exculpación dos seus pecados terreaís en tanto que homes—, dos seus dereitos e dos beneficios que obtén a sociedade do seu labor, tanto na cura de almas coma no coidado dos edificios. Estas argumentacións, polos coñecementos que demonstra de teoloxía e pola propia retórica empregada para defendelas, moi propia das predicacións, fan pensar que o autor era sacerdote.

Do autor da *Parola* adóitase afirmar que era santiagués. E, efectivamente, así o confirman as referencias a Santiago de Compostela, que é mencionado directamente, a relación das rúas da capital compostelá e a nómina de personaxes citados polo seu nome ou alcume, coa indicación da súa profesión e, no caso dos comerciantes e artesáns, do lugar en que a exercen:

Ó tolo que acá lle chaman D. Xacobe ó da praza, ó fillo dô xastre Eiras, que despois que xogou a malgastou as talegas que lle deixou seu pai, anda à ver si pode rapiñar; outro era ó fillo de D. Mauro ò boticario do canton, que tamen está tronado; un longo d'un reloxeiro q'ái frente ó calexon da porteria de San Payo, que non lle chega pràs p... todo o que gana, nin tén en que caerse morto, nin e viciño, etc. un macaco da rua travesa que chaman Ramon Barros, sin oficio nin beneficio, etc. un frances beleiro dó calejon dá pescadaria que lle chaman cau..cau, valgate coa vila hom. O fillo dá puta de Fociños, ou muller de estarís que he noso visiño tamben, que ten á casa escontra ó rio. Un tal sanchera que tén o día e a noite por seus. Un neto dó abogado Xunqueira, que ten ò que Dios lle dou, ó catalán Pou, que veu de criado de mulas à ser Señor à Santiago còs miles da reigier, óu judia que si he coñecida, un peluqueiro dó franco, que veu de Madride có cú ó aire, un linterneiro chamado impropriamente Justo Fraga, que xá foi dos que àfogaron nó ano vinte e tres, o gundiano é outros; un carpinteiro chamado brandaris, un zapateiro gordo. (41-57)

E se o escritor non era compostelán de nación, é seguro que vivía na cidade no momento de redactar o escrito. Así o demostra a referencia a comportamentos anecdóticos, pero precisos, dalgúns personaxes nomeados no texto. Ós contidos na cita anterior pódeseles engadir a referencia a “cara de bella, ó xenro dó bello caneda, D. Benito Losada, ó que levou ó guión ná procesion de S. Roque” (69), que ía ese día “caio aqui caio acola, cunha turca que partia á alma” (70-71).

3. DESCRICIÓN SOCIOLINGÜÍSTICA

A *Parola de Cacheiras* resulta ser a transcripción dun diálogo entre tres personaxes: Goriño Antelo, Farruco Allende e Antón Terelo. Dous deles, Goriño e Farruco, exprésanse en galego; o terceiro, Antón, faino nunha fala que soa así: “pues logo echade por esa boca que yo tamen quiero saber algo de bueno” (25-26). A este castelán agalegado ou galego acastelanado que usa Antón ímolo denominar convencionalmente castrapo, código lingüístico resultado de mesturar formas galegas con formas castelás.

Hai varios textos dialogados da época que nos ocupa que son bilingües. Isto é: dos varios personaxes que neles interveñen, algún exprésase en castelán (ou algo parecido). O primeiro deles é o *Diálogo entre dos labradores gallegos afligidos y un abogado instruido, despreocupado y compasivo* escrito por Pedro Boado Sánchez no

ano 1823 (Mariño 2008: 242-285) . Como é fácil de deducir, aquí a distribución das linguas segue criterios de clase social: os labregos, como membros da clase inferior, falan en galego; e o avogado, brillante exemplo de burguesía acomodada e culturizada, exprésase nun castelán correctísimo⁴.

Na *Tertulia de Picaños* (Mariño 2008:332-340; 357-366), do ano 1836, interveñen catro personaxes: Farruco, Pepe, Andruco e Catuxá, que se expresan en galego. Na segunda das entregas deste diálogo aparece un novo personaxe, un ‘abad recién llegado’ que, como corresponde á súa posición social, se expresa nun correcto castelán.

Nas entregas do *Diálogo en la Alameda de Santiago* (1836) (Mariño 2008: 320-329; 342-355; 368-375) tamén hai un cura, que aparece na segunda e terceira entregas, que usa o castelán. Dos seus protagonistas principais, Cristovo, Farruco, Bartolo e Freitoso, os tres primeiros exprésanse sempre en galego, pero Freitoso emprega o castrapo (‘este lo atopé en la calle así envoveyto, y atado con una liña: veremos ahora lo que es: no tiene nada, y solo está escrito todo’, Mariño 2008:345). As indicacións do texto non nos permiten deducir que existan diferenzas de clase social entre este personaxe e os galego falantes, pois sabemos que é criado, profesión que non lle permitía diferenciarse socialmente dos outros compadres seus, labregos. Existe, iso si, unha diferenza de hábitat, os outros viven en Villestro e el, na vila. Por se esta razón non fose abonda para xustificar o emprego do castelán, no primeiro diálogo tamén hai referencias ó feito de que é un emigrante retornado de ‘Cais’. Podemos considerar pois que estes dous elementos —vilego ou ‘urbano’, segundo denominación da época, e ex-emigrante— xustifican ós ollos do autor do texto que a súa lingua de expresión sexa unha aproximación ó castelán, que non pode ser correcto porque nin a clase social, nin o nivel de estudo llo permitirían.

No caso da *Parola de Cacheiras* non hai ningunha indicación que faga albiscar sequera que os tres personaxes pertencen a distintos ámbitos culturais ou profesionais; de feito, trátanse de compadres. Así e todo, un destes tres compadres, Antón, exprésase en castrapo.

“*Ant.* Hombres non sabés lo que decides; porque para que se queren tantos frades mongas é cregos? Para comer, rascar la panza, é andar á la que salta, sin degar soltera nin casada, metendo-

⁴ Para un maior coñecemento da distribución do galego e do castelán durante o séc. XIX véxase Hermida 1992:23-58

las en el beaterio, para megor hacer la suia con capa de hipocresia, teniendo los que estan afuera las amas por mugueres, y á los higos por sobrinos, etc. Las mongas ya sabés que entran por el capricho de los padres, por codicia de un tio ò hermano, o porque no las degano casar con quien querian, o porque algun guapo las degó en aunas, etc. Tanvien vedres que todas las riquezas estaban en ellos y que con sus escesivas rendas conspiraban en favor del perro Carlos contra la legitima reina Ysabel 2^a, y otras cosas que calo porque vos non quiero escandalizar”. (380).

O único dato biográfico de Antón en que este se extrema dos seus veciños é en que estivo en ‘Cais’ (“yo cando estive en Cais tiben ununs amos que correran las catro partidas del mundo”, 129-140). Este dato, así e todo, non parece abondo para xustificar o uso idiomático diferente. Máis ben cremos que este está inducido polos posicionamentos ideolóxicos do personaxe. Farruco e Goriño defenden posturas absolutistas, carlistas e favorables ó clero, mentres que Antón apoia posturas progresistas e anticlericais que lles serven de pé ós seus compañeiros, especialmente a Goriño, para argumentaren polo miúdo os seus posicionamentos. Coidamos, pois, que colocar na boca de Antón ese código lingüístico tan deturpado —tanto se se mira dende o galego coma dende o castelán— pretende ridiculizar as ideas que representa e, sobre todo, mostrar que estas se arredan moito da esencia do pobo galego e da cultura das súas xentes, igual que se afasta a lingua de Antón da dos seus compadres⁵.

4. CARACTERIZACIÓN LINGÜÍSTICA GLOBAL DA *PAROLA DE CACHEIRAS*

Ramón Mariño (2003:291) na caracterización lingüística global dos textos anteriores a 1840 considera que a estes lles cadra a etiqueta de ‘galego populista ou popular’ que Fernández e Monteagudo (1995) lle aplican ó galego escrito do século XIX. Non obstante, este estudioso considera que “tal etiqueta é menos apropiada para as composicións poéticas de ton máis ou menos solemne, elevado ou mordaz (...) e tamén aqueloutras obras que, baixo unha vestimenta populizadora transmiten impor-

⁵ A recriminación que lle fai Farruco (“Ai Anton esa non é á ley en que vos criou voso pai, donde ou quen vos ensinou tal modo?”, 135-136) incide nese comportamento antinatural do personaxe, tanto ideolóxico coma lingüístico.

tantes contidos doutriniais de inspiración libresca (...). Sen dúbida, no galego escrito deste tempo hai moito fondo e moita forma que se pode definir como popularista, pero había tamén algunhas mostras dun discurso un pouco máis elaborado literariamente que se utilizou para discutir ou disertar sobre política, sobre administración civil e eclesiástica, sobre a separación de poderes no nacente estado moderno, sobre historia, e mesmo sobre filosofía e teoloxía, como se fai na *Parola de Cacheiras*".

A lectura dun pequeno fragmento desta obra —da liña 666 á 708— que trata de xustificar a imposibilidade de que as mulleres consigan cotas de poder e cheguen a gobernar é un bo exemplo de discurso argumentativo moi elaborado:

1 E evidente que ó que naceu sudito non pode ser señor: é así que a muller naceu su-
 2 dita ó home logo non pode ser señora dél. Á primeira proposizion entendese mentras
 3 exista ó primitivo señor, pois anque é posibre, é se vé todos los días que osudito se
 4 calza co señorío, non é legalmente sinon por usurpazón. Que a muller è sudita dó
 5 home consta desde á sua creazôn, pois Dios puxo á Adam por cabeza é Señor d'Eva,
 6 mandando áquel que a amase, amparase e protexese; é á esta que ó amase respetase
 7 é obedecese; deixandoa por tanto baixo tutela. O que está baixo tutela, non pode
 8 señorear ô titor, logo tampouco á muller ó home. Nesta ley xa vedes que non sô se
 9 cifra ó governo domestico sinon tamen ò comun é pubrico; é vese millor no feito de
 10 presentarlle todo los animâs prâ que lles puxese nome, dandolle con este acto pose-
 11 sion real, civil, seu quasi, como din os Escrivanos. Dios para gobernar ò seu pueblo
 12 non escolleu mulleres, pois tanto no espirital como no politico puxo homes que ó
 13 dirixisen, é asta prâ as figuras domesias se valéu domes, coma Abel, Isac, Salomon.
 14 Cando ó governo foi aristocratico, escolleu os ancianos, non as bellas; é cando ó
 15 Santo Samuel lle pideu rey ó pueblo, nin pideu reina nin Dios lle la deu sinon que
 16 nomeou á Saul, é despois á David, habendo sido varôs todos os reis de Xuda, de
 17 Ysraël, é de todas as naciôs conocidas. E sabido que en todas las partes dô globo,
 18 naciôs é creencias [...] é formas de governo foron sempre homes os que rexiron á
 19 nave dô estado politico e religioso. Os Pharaos, os Nabucos, os Darios, Alexandros,
 20 motezumas, Yncas, Kans da china etc. etc. entre os idolatras; os califas, sultâs, Beyes,
 21 Bagâs, etc. entre os mahometanos. Os que compuñan ó Areopago dôs gregos; os
 22 reyes, senadores, consules, dictadores é emperadores romanos; en fin, os Fernan-
 23 dos, Filipes, Alonsos, Xorges, Estevos, Alexandros, Franciscos, Eduardos, Xacobes,
 24 Leopoldos, Luises etc. etc. entre os cristianos, hereges, cismaticos e puros todos foron

25 homes. É si n'algunha parte reinou ou quixo reinar [unha muller] sempre houbo loit-
 26 tas, guerras, e desazôs. É si algunha chegou áreinar pacificamente, un paxaro nunca
 27 fixò brán. Pois quen non é capaz para un fielato dunha porta, ou cadrileira dunha
 28 parroquia, como ha deser capaz de gobernar un Estado? Eu ben sei que á muller ten
 29 alma, entendemento memoria voluntá é sentidos como nosoutros, que está obrigada
 30 á obrar lo ben é detestar ó malo debaixo das mesmas penas que nosoutros (anque os
 31 turcos as teñan en menos) prò tamen é certo que non teñen generalmente ó grado
 32 de perfeccion que se necesita prâ gobernar; pois Dios criador é Señor nos dotou á
 33 todos cò necesario segun ó lugar que debia ocupar, é así como ó home o fixo mais
 34 forte, robusto, é atrevido para os menesteres que lle confiou así á muller á fixo mais
 35 dilicada, sensible, e sedentaria como que ó seu emprego debia ser de portas adentro.
 36 Tamén mirando á sua costitucion como femia, xa vé que durante á sua vida adulta
 37 está cando en cinta, cando criando, cando coestereco etc. é seria bèn que cando esti-
 38 bese a parir lle chegasen á dar parte d'unha guerra, dunha provincia, óu d'unha perda
 39 dunha armada? Seria ben que corria prisa ô despacho dalgun negocio grave lle dese
 40 unha cigallada, que outros chaman ramo cativo?

As referencias inseridas no texto presentado, os datos históricos e bíblicos son de seu indicativos abondo do carácter culto do discurso. Pero hai máis aspectos que se poden salientar, entre eles, por exemplo, o emprego de estruturas metafóricas propias dun nivel elevado como “foron sempre homes os que rexiron a nave do estado político e religioso” (684-685), ampliacións de significado como o de *cifrar* en “non sô se cifra ó goberno domestico sinon tamen ò comun é pubrico” (674-675) ou o *globo*, co valor de ‘mundo’, e o uso dun léxico culto pouco común na fala popular e, nomeadamente, nos textos en galego.

Unha pequena consulta ó TILG — *Tesouro Informático da Lingua Galega* que o Instituto da Lingua Galega ten a disposición do público na rede— demóstranos que moitas das palabras empregadas neste pequeno fragmento da *Parola* documéntanse neste texto por primeira vez en lingua galega, como acontece con *sultán* (a seguinte documentación é de 1853⁶), *doméstico* (ss. 1853), *espiritual* (ss. 1853), *idólatra* (ss. 1853), *globo* (ss. 1857), *robusto* (ss.1861), *perfección* (ss.

⁶ As documentacións datadas no ano 1853 corresponden á listaxe de palabras da mostra de dicionario etimolóxico que Pintos (2002:223-250) inseriu en a *Gaita Gallega*.

1861), *encinta* (ss. 1878), *súdito* (ss. 1882), *costitución* ‘figura física’ (ss. 1886), *califa* (ss. 1889), *dictador* (ss. 1912), *sensible* (ss. 1912), *faraón* —grafado como *Pharaón*— (ss. 1918), *aristocrático* (ss. 1918), *usurpazón* (ss. 1919), *sedentaria* (ss. 1944), *Xudá* (ss. 1957), *señorear* (ss. 1982), *cismático* ‘herexe’ (ss. 1996). Os nomes propios *Samuel* e *Nabuco* non están documentados no *Tesouro*.

A evidente busca dun nivel culto para o texto non evita, como non podía ser menos nun escrito dunha época en que non existía un modelo para o galego, a utilización de popularismos, con ou sen distribución dialectal perfilada, ós que o autor parece querer elevar a formas modélicas. No léxico observámoslos en *siñor* (l.1), *siñora* (2), *millor* (11), *voluntá* (696), *dilicada* (40), *estereco* (43), *cigallada* (46), *ramo cativo* (47)⁷, ós que se poden engadir expresións como “o sudito se calza co señorío” (669) (3-4) ou “un paxaro nunca fixò brán” (693) (26).

Entre as solucións morfolóxicas populares usadas no texto son merecentes de ser sinaladas tres:

- O plural de respecto entre compadres:

G. ¡Ou Anton! Évos tamen sodes dese bando? Ai home no no creia devos! Farruco voume indo prâ a Aldea que me he noite, é deixalo á Dios que ó governe.

F. tendes razon, eu tamen me fou retirando, k'o fin nos non hemos de governaloo, é deixar andar ótempo k'el dirá ó que ó for.

G. F. Pois logo Anton quedá con Dios, é perdoá, astra outra ocasión, vaia á Dios si, dadelle moitas memorias á Margarida, é mais á Sabela, é mais á Martiña (l. 98-104).

- A desinencia verbal *-no* para a P6 do pretérito: *pidino* (59), *aferrano* (60), *pagano* (67), *viñeno* (86), *votano* (118)⁸.
- O uso da desinencia *-s* na P5 do presente —indicativo e subxuntivo—, do copretérito, do antepretérito e do futuro: *sabês* (9), *seás* (17), *tomarés* (19), *podás* (24), *habés* (32), *conozás* (40). Á beira desta solución —e en concordanza con ela— temos a ausencia de desinencia na P5 do imperativo: *calá* (30), *quedá* (103), *perdoná* (103)⁹.

⁷ Ó longo da *Parola* pódense atopar outros como *romedio* (13), *veciño* (40), *escontra* (50), *estrevéndose* (71), *vulver* (163), *estonces* (175), *despidilo* (176), *turrar polo alento* (8-9)...

⁸ Esta solución innovadora non é de uso exclusivo no texto, xa que concorre coa tradicional *-ron*: *tocaron* (38), *retocaron* (38), *xuntaron* (38), *afogaron* (55), *quixeron* (67)

⁹ Ó longo do texto tamén hai exemplos coas desinencias *-des*, *-ndes* e *-de*: *sodes* (98), *vindes* (13), *tendes* (101), *vede* (12).

Con todo, cando a solución popular e a culta entran en contradición o texto non toma unha opción clara e mantén usos alternantes. Iso é o que acontece cos grupos cultos: que nalgúns casos desaparecen (*súdito* 666, *costitución* 703), mentres noutros se manteñen (*exista* 668, *consta* 670, *dictadores* 688, *perfección* 699).

A abundante presenza de castelanismos léxicos revela que para o autor da *Parola* o modelo culto do galego estaba totalmente mediatizado polas solucións adoptadas pola lingua de Castela, mesmo en palabras que teñen e tiñan unha solución propia coñecida popularmente: *Dios* (6), *escrivanos* (13), *pueblo* (13), *asta* (15), *ancianos* (17), *reina* (18), *conocidas* (20), *creencias* (21), *reyes* (25), *cristianos* (28), *grado* (37), *menesteres* (40), *empleo* (41)¹⁰...

A sintaxe do texto aparece moi pouco interferida polo castelán (*caerse* 46), pero si é posible detectar máis castelanismos na morfoloxía: *esos* (10), *seás* (17), *válgate ca vila* (49), *ese orden* (202), *habrá* (161), *óieme* (163), etc.

5. DO ORAL Ó ESCRITO. ANÁLISE GRAFEMÁTICA

Cando a *Parola de Cacheiras* se escribiu eran moi poucos os textos en galego que saíran do prelo e que o seu autor podía tomar como modelo ortográfico. Por esa razón, resulta de moito interese para establecer unha datación dos nosos grafemas saber como se resolven aqueles aspectos da fonética da palabra e do enunciado que son propios do galego e que non teñen correlato no castelán nin no latín, linguas que o autor dominaba.

5.1. A grafemática da palabra

Dentro da grafemática da palabra resulta prioritaria a análise da representación da consoante nasal velar e mais da fricativa palatal. No texto que nos ocupa tamén é relevante o estudo da representación da consoante oclusiva velar xorda, especialmente no nexa *que*.

¹⁰ Ó longo do texto poden atoparse outros como *calexón* (45), *calles* (77), *auntamento* (61), *perdoná* (102), *astra* (103), *consiguiente* (166), *pudese* (171), *envidioso* (180), *olvidouna* (189), *tablas* (190), *creían* (191), *poblacion* (200), *yglesias* (202), *amenazasen* (211), *en vano* (213), *solos* (219), *obliga* (318)...

5.1.1. Representación da nasal velar

A solución adoptada polo autor da *Parola* para representar a nasal velar en posición intervocálica é o dígrafo <nh>¹¹:

Tras *d'unha* pipa (3)
Cunha turca que partia á alma (70)
 Con *unhas* palabras tan feas (120)
Algunhas verdades (160)
Algunhas veces (416)

Só nunha ocasión aparece outra grafía, neste caso o <mh>, en “*umha* artimaña”(499).

5.1.2. Representación da fricativa palatal

As palabras que na lingua común actual teñen unha fricativa palatal aparecen representadas na *Parola* cos seguintes grafemas:

<g>:	<j>:
Sugetos (62)	Calejon (48)
Generales (58 e 252)	Justo (55)
Inteligencia (175)	Justicia (59), justiza (623)
Hereges (206, 281 e 691)	Juntos (59)
Sufragios (261)	Jogador (278)
Salvages (296)	Judia (53)
Regeneradores (404)	Despojo (555)
Argel (469)	
Religiosos (474), religioso (685)	
Xorges (679)	

¹¹ Para evitar a pesadez das listaxes exhaustivas limitarase no posible o número de exemplos de cada caso.

<x>:

Deixa (8)

Oxe (21)

Puxose (37)

Xastre (43)

Xunqueira (51)

Xeromeno (64)

Quixeron (67)

Xenro (68)

Monxas (118)

Correxisen (211)

Enxempro (250)

Xâ (262)

Indulgencias (263)

Xuro (365)

Lonxe (388)

Perxudicial (389)

Peixe (390)

Axa (396)

Ventaxas (417)

Alaxas (425)

Ciruxanos (428)

Manexei (436)

Puxo (437)

Xesuitas (470)

Monxa (482)

Xenerazôs (510)

Xan (540)

Evanxelica (587)

Vasallaxe (623)

Xornâs (631)

Xiran (645)

Rexiron (685)

Xacobes (690)

Paxaro (693, 599)

Fixo (693)

Esta tripla representación presenta as seguintes características:

a) O grafema <x> é o maioritariamente escollido para representar a consoante fricativa palatal xorda.

b) As palabras grafadas con <j> tamén poden aparecer grafadas con <x>, elas mesmas ou algún outro membro da súa familia léxica:

Calexon (45) -

Xusto (164, 280) -

Xusticia (567) -

Xuntos (217) -

Xogou (43) -

Xudios (206, 281) -

Despoxaron (482) -

c) Algunhas palabras grafadas con <g> tamén o son con <x>:

Xente (58, 512, 513), xentiña (7) - Gente (76), gentes (577).

Protexer (410), protexiano (427), protexidos (740) - Protegidas (253).

d) Fronte ó grafema <j> que non aparece como grafía única en ningunha palabra, hai un número significativo de casos en que o <g> é a única representación gráfica da consoante fricativa velar.

Afirma Mariño (2003:49-50) que *A Parola de Cacheiras* é un dos poucos textos da primeira época do século XIX¹² en que se percibe unha certa “vontade dos seus autores de practicaren a tradicional distinción gráfica entre <g>, <j> e <x>” coa que buscarían seguir o exemplo de idiomas coma o portugués ou o francés. Máis improbable lle parece a este estudoso que pretendesen seguir criterios etimolóxicos ou tomar como referencia a escrita castelá.

Tendo en conta as duplicidades e restricións presentadas con anterioridade, xunto coa circunstancia de que se trata dun manuscrito que o propio Mariño (2008:376) non dubida en cualificar de “borrador pendente aínda dunha severa revisión”, considero que o autor da *Parola* non pretendeu manter a distinción gráfica entre <g>, <j> e <x>. A súa opción era o <x>. A presenza do <g> e do <j> hai que entendela como un influxo gráfico do castelán, acentuado pola presenza no mesmo texto de parágrafos neste idioma, que ó tratarse dun manuscrito en borrador, non tivo a oportunidade de corrixir. Así quedaría xustificada que haxa tanta duplicidade de grafías para a mesma familia léxica e tamén que o <g> e o <j> aparezan en palabras que usan esa grafía en castelán e non en ningunha outra indiscutiblemente galega (*xenro, xa, lonxe, hoxe*, etc.).

En relación con este punto está a interpretación que se lles debe dar ás formas *Gose* (313), *Gesus* (157), *Virguen* (311) e *religion* (163, 350, 555). A consideración de que se trata de casos de *guegueo* por ultracorrección coas formas con gheada que se empregan no lugar en que está localizada a *Parola* parece quedar excluída ó apareceren as formas *Xesus* (312), *virxe* (256, 612) e *religion* (533) na boca do mesmo personaxe. Tamén para este caso convén invocar o carácter de borrador do manuscrito: trátase de vacilacións ortográficas produto de descoidos na escrita.

¹² As restantes obras son *O Tío Farruco*, de Pedro Boado, a *Carta recomendada*, de González Senra, e o vilancico “Vamos a Belén, amigos”, de L. Corral.

5.1.3. A representación da oclusiva velar xorda. O nexa QUE

A consoante oclusiva velar xorda represéntase co grafema <c> ante as vogais *a*, *o*, *u* e as consoante líquidas:

Causa (162), casa (179), cargo (187), pecados (187)
Corpo (160), cousas (167), acordase (174), compañía (176)
Cumplir (177), custodia (192), culto (196), persecucions (236)
Criador (164), escrito (190), sacrificando (196), cregos (199)
Declarado (180), esclavítu (187), eclesiasticas (261)

Cando a vogal seguinte é un *e* ou un *i* a presentación da consoante asúmea o dígrafo <qu>:

Anque (160), aquel (175), quer (179), quebradizo (185)
Quixo (167), parroquia (277), quitados (287)

Esta norma amplamente maioritaria vese alterada cando se trata de grafar o nexa *que*, conxunción ou pronome, que presenta varias heterografías:

<Q>: *q'outro* (40)
<K>: *k'ai* (5)
<C>: *c'alá non fora* (14)
<Que>: escrito completo (*que todos ó fan* 280) ou abreviado (*falta q[u]e cometa un* 275).

En xeral, cando unha palabra que comeza por vogal vai precedida por un *que*, este tende a perder a súa vogal final. Neses casos a grafía máis común do nexa é <k>, seguido dun apóstrofe para marcar a apócope da vogal final:

Parola *k'houbo* (1)
K'ai meu compadre (5)
Vede *k'un* home tén que morrer (12)
K'aproveite (21)
Mais *k'alá* non fora (27)

Teño mentres *k'as* vulver en tí (162)
K'axa (396)

Con todo, tamén se poden atopar as outras grafías:

Q'ò que tal non ve (30),
 Pensás *q'an* d'estar moito tempo (119),
Q'eu creo (216);
Qu'é moi entendido (9);
 Mais *c'alá* non fora (14).

A representación na escrita desta elisión, común na lingua falada, non é, así e todo, constante. Algúns exemplos hai en que o nexo aparece na súa forma completa:

O tolo *q[u]e acá* lle chaman (41)
 E eso *q[u]e os* vuscaban (39)
 Con ser o *que* eran (81).

A duplicidade de solucións obsérvase claramente en dous enunciados moi semellantes que aparecen a moi pouca distancia:

Mandou tamen *k'unha* dás doce tribus (192)
 Mandou Dios *que unha* dás doce tribus (195)

Aínda que o apóstrofo aparece maioritariamente cada vez que hai unha elisión, tamén se atopan algúns exemplos en que esta se transcribe sen ningunha marca:

Imposibre *cò* mesmo demo non fale pola bosa boca (157).
 Porque un *coutro* teña mala vida (323)

Son peores *quos* cafres (352)
 Sin acordarse *queles* o teñen (408)

Pouco importa *cun* home teña (435)
É sabido *côs* cartos logo se ván (460).

Nega *kai* Dios, *k'ai* ceo, *kai* inferno (532-3)
Despois *kacáben* (608)
He certo *kunha* vila (648)

A grafía <que>/<q[u]> aparece principalmente en casos en que a forma do nexos se escribe completa por ir seguida de palabra que comeza por consoante:

Pero ó mais donoso é *q[u]e* de todo teñen à culpa os frades (755).
Que con sua bolsa intrigaban (760).

Aínda que son moi minoritarios, algún caso hai en que a apócope do *-e* tamén se transcribe deste xeito: *bén sabês qu'è moi entendido* (9).

5.2. A grafemática do enunciado

A lingua oral galega caracterízase por unha gran febleza das sílabas átonas finais e moi especialmente das vogais finais, xordas. Se en palabras illadas esas vogais case non se escoitan, no enunciado teñen unha forte tendencia a desaparecer, especialmente cando se trata de vogais de formas gramaticais átonas situadas ante palabras que comezan por vogal.

5.2.1. A preposición *a* e mailo artigo determinado

Na lingua falada o encontro da preposición *a* co artigo determinado *o* resólvense nunha contracción que dá como resultado unha vogal anterior media aberta /ɔ/. Na escrita da *Parola de Cacheiras* recóllese maioritariamente este fenómeno sen adscribirle unha grafía concreta:

Non mirarse *ó* espello dos demais (341)
Chegar *ó* termeno (406)
Cen mil réas *ó* ano (435)

Dés ou doce millós *ó* ano (457)
 Deixaron *os* xesuitas (470)
 Capote *ó* lombo (494)
Ó mesmo tempo (513)
 Ou *o* menos desminuir (520)
 Q[u]e creto darán mañan os nosos fillos *ó* que oxe nos fixemos (576-7)
 Non pode señorear *ó* titor (673)
 Como *ó* home o fixo mais forte asi á muller á fixo mais dilicada (701-2)

Con todo, *ó* longo do texto tamén hai exemplos en que a contracción non se manifesta graficamente e a preposición e mailo artigo manteñen a súa individualidade:

Ao mesmo tempo (445)
 Oposto *ao* dereito (576)

Na lingua falada actual dúas vogais centrais en contacto contraen dando como resultado unha vogal máis longa e máis aberta. O exemplo máis común e visible desta contracción é o encontro entre a preposición *a* e o artigo *a*, que na escrita actual se representa como *á*. Na *Parola* aparece esta contracción pero sen unha clara marca gráfica:

Volveu *à* gracia (326)
 Xá pode ir *as* cortes (383)
 Chegará líquido *as* arcas do fondo (452)
 Cousas que se me veñen *á* memoria (472)
 Establecer despois *á* conta nosa os dereitos feudás (521)
 Grandes males *à* nacion (713)

Do mesmo xeito que calquera encontro de *a + o* e *a + a* se pode resolver, de se daren as condicións fonéticas concretas, na lingua falada cunha contracción, na *Parola* hai exemplos de crase que afectan a artigos, pronomes e preposicións que, en consecuencia, perden a súa individualidade para seren subsumidos pola vogal anterior ou seguinte doutra palabra que ten un maior corpo fónico:

Para *toda* eternidade (170)
Así ó decían ás panadeiras é *toda* xente (33)
Tanto as casadas *comas* solteiras (501)
Xá ten acomodada (483)
Xa aniquilaran bastante (768)
D'aquí *algun* tempo (86)
Destonces à *cá* (403)
Mandando *áquel* que a amase (671)
Corria prisa ô despacho (707)
Como xos levo dito (547)

5.2.2. A preposición **pra** en contacto co artigo determinado

A preposición *pra* ó entrar en contacto cun artigo determinado presenta no texto dous comportamentos, a representación da contracción ou o mantemento da individualidade dos dous elementos:

Moitos homes *prás* armas (396)
Dous iban *prô* rey (475)
Prô cultivo (493)
Prás artes (493)
Prá España (512)
Prá os acomisionados (455)
Prá ó ano (459)
Mirando *pra* ó ceo (495)

5.2.3. A preposición **de**

Cando o termo da preposición é unha palabra que comeza por consoante, a súa representación gráfica é *de*:

Mais teño *de* louco que *de* cordo (28)
Estiben sin vendelo mais *de* catro días (31)
Ó noso viciño *de* S[an]ta Baia (41)

Se o relator da frase preposicional vai acompañando un termo que comeza por vogal —tanto se aquela é unha palabra gramatical (determinante, pronome) ou un substantivo, verbo, adverbio...—, a vogal da preposición desaparece:

Seica vindes *dá* vila? (13)

Carta feira *d'a* outra semana (2)

Folgome *d'acharvos* (6)

Cando despois da preposición vai un artigo, un indefinido, un demostrativo, un pronome... a desaparición da vogal final é constante, aínda que varía o xeito de representala:

- Unindo directamente a preposición coa palabra seguinte. Nalgún caso o termo pode recibir un acento —agudo ou circunflexo— usado para marcar a desaparición da vogal da preposición:

Desto (74)

Dese (98)

Del (168)

Dela (230)

Dos (174)

Do (19)

Da (47)

Dá tropa (11)

Dós cristinos (12)

Dó Canton (44)

Dás promesas do demo (183)

Dô seu poder (181)

Dâ representacion (68)

Dôs fieles (558)

- Como foi unha constante ó longo de todo o século XIX e da primeira metade do século XX, marcando a unión cun apróstrofo:

D'un reloxeiro (45)
D'aquela casta (121)
D'a outra (2)

Con palabras non gramaticais alternan o mantemento da vogal da preposición (*de entendimento* 172; *de obrar mal* 282) coa súa desaparición, que se marca maioritariamente cun apóstrofo:

D'oxe n'un ano (21)
D'abondo (113)
D'estar (119)
D'urbanos (34)
D'acharvos (6)
D'aqui (86)
D'ouro (763)

Nalgún caso, o substantivo únese directamente á preposición (*dalabanza* 197, *domes* 679) ou prodúcese unha mala segmentación (*dâ trás* 281; *ademais dá queles* 422).

Aínda que elisión da vogal final da preposición é moi común, algún exemplo se atopa en que non se produce a perda agardada: *dé algun establecemento de esa crase* (639).

A perda da vogal final de palabras gramaticais non se reduce á preposición *de*; outras formas sofren esta mesma amputación, aínda que a súa representación na escrita é moi pouco común:

Un catarro que *m'afoga* (8)
Tamén *teu* oin (163)
Canto mais *s'arreden* dô comercio humano (273)
Est'home perdeu a chapeta (309)
Si'l [é] home de calzôs (710)

5.2.4. A preposición *en*

O encontro da preposición *en* co artigo, cos indefinidos e cos demostrativos, que se resolve coa desaparición da vogal inicial da preposición e coa resilabación das palabras do enunciado, aparece no texto:

- Sen ningunha marca:

Noutro día (32)

No balcón (74)

No ano (85)

Neste convento (279)

- Coa unión directa, pero sinalando o feito con algunha marca das que a máis común é o acento agudo (*ná procesión* 69, *ná formación* 75), aínda que tamén hai casos de acento grave (*nà pirinola* 331, *nà rateira* 207) ou circunflexo (*nâ sua hermandade* 264).
- Cun apóstrofo que sinala a unión pero marca as diferentes palabras:

N'a taberna (2)

N'un ano (21)

N'o escuriño (73)

N'aquel lugar (279)

N'algús cregos (548)

Aínda que parece que era vontade do autor realizar sempre a amálgama entre a preposición e os artigos, pronomes e indefinidos, algúns casos se poden presentar tamén en que as palabras manteñen a súa independencia e integridade: *en esto* (486); *en ela* (629)

5.2.5. A preposición *con*

O encontro da preposición *con* co artigo e co indefinido márcase:

- Separando o resto das dúas palabras que se unen cun apóstrofo:

C'un pouco gran (30)
un amo *c'un* criado (178)

- Unindo directamente as dúas palabras pero colocando sobre a vogal resultante un acento grave ou un circunflexo:

Côs miles de reigier (53)
Cô cú ó aire (54)
Para *côs* homes de ben (735)
Señalados *cò* dedo (287)

- Xuntando as dúas palabras sen ningún tipo de marca:

Cunha turca (70)
Facer compañía *cos* demos ó inferno (174)
Que Dios fixera *co* home (182)
Coa boca aberta (216)
Coas catro temparas (322)
Válgate *ca* vila (49)¹³

Hai casos, os menos, en que non se recolle a amálgama entre a preposición e o determinante:

Con unhas palabras tan feas (120)
Con os terribles castigos (211)
Con os sermons (282)
Con o seu exemplo (250)

¹³ Este é o único caso que documentamos coa solución evolucionada *ca*. O texto opta maioritariamente pola solución *coa*.

5.2.6. O adverbio *non* seguido da terceira persoa do pronome persoal de acusativo

Na fala actual cando o adverbio *non* vai seguido dun pronome persoal de acusativo de terceira persoa o común é que o /ŋ/ pase a pronunciarse como alveolar ou que, unha vez que se produciu o cambio anterior, se continúe coa eliminación do —n— intervocálico e que contraian as dúas vogais

/noŋ/ - /nono'kɛro/
 /no'kɛro/
 /noa'kɛro/ /na'kɛro/

Na *Parola*, cando o adverbio negativo vai seguido do pronome de acusativo atopamos tres solucións:

1. A perda da velaridade do -n, que se transcribe separando a consoante final do adverbio e uníndoa coa vogal do pronome:

No nos coñecisin por seus netos (83)
No no creia devos!
No no veneran (206)
No nos tén xâ (633)

2. A perda do -n do adverbio mantendo a escrita separada das dúas palabras o que parece remitir á ausencia de contracción entre as dúas vogais contiguas:

No o confesan (206)
No á insultan (748)
 Estas *no as* quer ó Rey (479)

3. A perda do -n do adverbio coa contracción das dúas vogais, o que se manifesta graficamente coa escrita do resultado nunha única palabra:

Cartos *nos* hai (10)
No conoces (41)
 Porque *nos* axa (497)

No pensás co corazón (519)

Eso *no* han de ver (612)

O relativo *quen* e a conxunción *nin* sofren na lingua falada actual, aínda que non de xeito tan xeral, unha evolución semellante na súa primeira fase á do adverbio negativo: o /ɲ/ perde a súa velaridade ante a vogal pronominal.

Na *Parola*, á beira de mostras de casos sen evolucionar, tamén hai exemplos da evolución comentada:

Que no paga somos os labradores (742)

Quen'as ha de soster (637)

Vede *que nos* empetaban (420)

Ni'n'a derribará (338)

Quen ó merque (11)

Quen o matou (222)

5.2.7. A representación do alomorfo *-lo/-la* do artigo determinado

Ramón Mariño (2003:100) afirma que nos textos do Prerrexurdimento predomina “a ausencia da representación gráfica do alomorfo *-lo(s) -la(s)* naqueles contextos fonéticos e morfosintácticos que en xeral o fan aparecer na lingua oral, pero faise necesario precisar que tras a preposición *por* o que acontece é xustamente todo o contrario”.

Efectivamente, na *Parola de Cacheiras* é case sistemática a aparición das solucións *pola* (*pola* bosa boca, 158; *pola* causa do Demo, 162), *polas* (*polas* catro esquíñas, 360; *polas* portas é ventanas, 467), *polo* (*polo* balcón, 73; *polo* alento, 9), *polos* (*polos* impios, 285; *polos* ollos, 364). Así e todo, hai algún exemplo de uso de *o* neste contexto (*p[o]r os* nosos pecados, 614) e tamén outros en que convive a forma *por* co artigo *la*, *lo* (*p[o]r la* mesma senda, 251).

Co indefinido *todas, todos* hai algúns casos de aparición do alomorfo *-la, -lo*:

Todo los frades (61)

Todo los Siglos (236)

Todo los currunchos (496)

Todo los militares (757).

Esta solución convive coa que representa o indefinido seguido dos alomorfos *a(s)*, *o(s)*:

Todos os sacrificios (416)

De *todos os* tempos (391)

Todas as demais cousas (168)

En *todas as* materias (266)

Con este determinante, igual que acontecía coa preposición *por*, tamén é frecuente atopar este na súa forma plena seguido da forma *la*, *lo* do artigo:

De *todas las* cousas (165)

Todos los que foran fieles (734)

Despois dunha forma verbal rematada en *-r* ou *-s*, o alomorfo do artigo que aparece é *a*, *o*:

Para *discernir ó* bô dô malo (173)

Cumplir os seus mandatos (177)

Cumplir á súa palabra (242)

Merecer o seu agrado (178)

Conseguir ó deseado fin (250)

Conocer ó noso Redentor (328)

Que no paga *somos os* labradores (742)

Así e todo, algún exemplo atopamos de ocorrencia de *-la*, *-lo* e tamén da forma verbal completa e mais do artigo *lo*:

Facela mastrugada (62)

Que ambiciòsos *somolos* homes (622)

Metela cisma con Cristina (730)

Obrar lo ben é detestar ó malo (697)

Chegado este punto, cómpre analizar a interpretación que se lle debe dar ós casos en que temos a palabra rematada en *-s* ou *-r* seguida polo artigo *la(s)*, *lo(s)*. Ramón Mariño (2003:102) considera que os artigos *el* e *la* que se atopan en varios dos textos da renacementa son castelanismos usados de xeito consciente para provocar unha enfatización da secuencia. Os exemplos que se poñen da *Parola de Cacheiras* son:

Como os homes sempre fomos malos, somos é seremos astra la fin.

La Virgüen Santísima vos abra as alas dô corazón.

Non porfiés en facer torres nel aire.

Os empleados, horfas, viudas, retirados é todos, todos estaban al corrente.

Aínda que para exemplificar a súa afirmación Mariño non utiliza ningún caso dos aquí analizados, poderíase seguir a súa liña interpretativa e considerar que os artigos *la(s)*, *lo(s)* que van precedidos de *por*, de *todos*, *todas* e dunha forma verbal rematada en *-r* ou en *-s*, son castelanismos conscientes ós que o autor quere dotar dun valor enfático.

- Estas fundazôs foron aprovadas *p[o]r lo* papa, *polos* concilios gen[erale]s nac[ionale]s é provinciale]s e *polos* obispos, protegidas *p[o]r los* Reyes, emperad[ore]s, cortes, republicas é governos seculares, consentidas *p[o]r los* pueblos (251-254).
- Dios pode mais q[u]e *todos os* demos, *todos los* homes, *todos los* elementos, é todo canto existe (239-240).
- Eu ben sei que á muller ten alma, entendemento memoria voluntá é sentidos como nosoutros, que está obrigada á *obrar lo ben é detestar ó malo* debaixo das mesmas penas que nosoutros (697).

Os exemplos anteriores, en que aparecen as distintas formas dos artigos en concorrencia, condúcenos a considerar que as formas *la*, *lo* non son un castelanismo. A súa proximidade a outros morfos galegos que están en contextos simétricos deixa constantacia de que con elas non se buscan enfatizacións. O carácter de borrador que ten o manuscrito, indúcenos a ver estes artigos como descoidos do escritor, que na velocidade da escrita se deixou levar pola práctica escritolóxica do castelán.

Aínda máis, dende a nosa opinión estamos ante o alomorfo *-la*, *-lo* que, pola heterografía existente na época que nos ocupa e neste texto en particular, pode ser unido directamente á palabra precedente, que aparece sen a súa consoante final (*polo río*, *pola boca*), ou pode transcribirse separado da palabra precedente, que tamén mantén a súa consoante final:

Todas as partes (632) / *Todas las partes* (683)

Todos os reis (682) / *Todos los días* (669)

Todos os espiritus puros (171) / *Todos los animâs* (676)

Todas as suas trampas (293) / En *todas las epocas* (260)

Todos los apóstoles (229)

Todos los que se opuxesen (234)

Escritores de *todas las edades* (265)

Oubo ó demo e *mais la mona* (66)

Son *tantos los cregos monxas efrades* (199)

BIBLIOGRAFÍA

- FERNÁNDEZ SALGADO, B. / MONTEAGUDO ROMERO, H. (1995): “Do galego literario ó galego común. O proceso de estandarización na época contemporánea”, en H. MONTEAGUDO (ed.): *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, pp. 99-176.
- HERMIDA, C. (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Xerais.
- MADOZ, P. (1846): *Diccionario geográfico, estadístico, histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid. Tomo V.
- MARIÑO PAZ, R. (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento*. Monografía da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa.
- MARIÑO PAZ, R. (2008): *Papés d'emprensa condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (1)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- PINTOS, X. M. (2002): *A gaita gallega*. Vigo: Xerais. Edición de Carme Hermida.
- TILG = INSTITUTO DA LINGUA GALEGA: *Tesouro informatizado da lingua galega*. www.ti.usc.es/TILG.
- XUNTA DE GALICIA (2003): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.